

Értékek színeváltozása*

Kortársi közelségben az olvasó arra érzékenyebb, ami Szilágyi Domokos lírájából a legszemélyesebben érinti meg. Mindenekelőtt az emberi létezés kérdéseire, melynek mélységei és magasságai – az esendőség és a nagyság összeférhetetlennek tűnő és mégis egyidejű végletei – oly sokszor és oly kiélezetten mutatkoznak meg az ő költeményeiben. Közvetlenül rezonálunk a szűkebb történelmi erőterre is, mely lírájának értékalakzatait meghatározza, s melyben tulajdon létfeltételeink mindennapi korlátaira ismerve egyúttal átélhetjük az „égiekkel játszó” költői szemlélődés – a lehetséges önmeghaladás – távlatait. Aki a fiatal Szilágyi Domokos eszményeiben osztozott, önmagára ismerhet a meghasonlásban, a válságban is, mely a lendületes elkötelezettség rövid időszaka után a valóság és az eszme közötti diszharmóniából, a további azonosulás lehetetlenségéből származott. Magunkra ismerhetünk a szerepvesztettségben, amely nem hagyta érintetlenül az önazonosságot; a miért-ekben, melyek kikezdték az élet vélt értelmének bizonyosságát, a távollattalanságban és a kiútkeresés küzdelmeiben. És mindezekből összeáll előttünk egy történelmi térre jellemző érték-válság érzékeny és pontos, szenvedélyt és bölcséletet egyesítő lírai látélete: a kelet-európai életközösség modellértékű szellemi tükörképe.

* Részlet a szerző *Álom és értelem* című monográfiájából

De csupán most, az ezredforduló közeléből vizatekintve nyeri el igazi jelentőségét Szilágyi Domokos lírájának értéküzenete. Rövid ugyan a történeti távlat, de már felismerhető, hogy költészete egy sajátosan huszadik századi szemléletváltás, kultúrtörténeti cezúra mélyen megszenvedett, maradandó értékű költői tárgyiasítása.

Szilágyi Domokos a modern és a posztmodern látásmód és formavilág közötti átmenet – még pontosabban: ütközés – képviselője: költői értékpozíciójának alakulásában, az életmű belső ellentmondásaiban e két összeegyeztethetetlen magatartás- és költészeteszmény lényegi szembenállásának lehetünk tanúi. Erre a megállapításra az utóbbi évtizedben kibontakozott posztmodern irodalmi jelenségek és a belőlük levonható elméleti, művelődéstörténeti, esztétikai tanulságok jogosítanak fel, és ezek alapján válik lehetővé a kortársak részéről korábban fel nem ismert vagy értetlenül fogadott formanyelvi sajátosságok értelmezése is. Mert a forma szerves kapcsolatban áll az értékelő magatartással, ami a költő világhoz való viszonyát, szemléletét meghatározza, ezért a versszerkezetbeli és nyelvi jegyek helyes értelmezése, minősítése a formában megvalósuló értékelő gesztus felismerésén múlik. Csak az értékpozíció természetének megértése alapján válik lehetővé, hogy Szilágyi Domokos verseinek polifon jellegét, nézőpontbeli összetettségét, kompozíciós elveit és sajátos – „eklektikus” – hagyománykezelését, idézettechnikáját, valamint „időtlen” nyelvezetű szövegeit értelmezni tudjuk.

Nos, a költői értékpozíció ellentmondásos alakulásában jól kimutatható a kétféle világlátás különbsége. Költészetének azok a kulcsfogalmi, melyek az egész életműre kiterjedő motívumsort alkotnak, megfelelést mutatnak azzal a fogalmi rendszerrel, mely a modern és posztmodern tartalmának megközelítésében nélkülözhetetlen, és értéktelítettségük változása tipikus módon fejezi ki a kétféle szemlélet alapvető eltéréseit. Tehát úgyszólván maguk a motívumok és előjelváltozásaik kínálják a megközelítésnek ezeket a kultúratipológiai szempontjait.

E fogalmak közül alighanem a jövő tartalma vált a mai ember számára a leginkább bizonytalanná, nem csupán hosszabb távon, hanem közvetlenül a holnapra tekintve is. Mert az a történelmi mű, amiről azt hitte, hogy megtervezése és megalkotása egyaránt hatalmában áll, nem éppen az elképzelései szerint alakul. A megismerés szédületesnek vélt csúcscsairól a tudományos megvilágosodás ellenére is ködbe vész a közelinek álmodott beteljesedés, és a technikai civilizáció nemhogy növelné, de a felhalmozott csodafegyverek révén éppenséggel csökkenti a holnap biztonságát. A kollektív megoldás letéteményeseinek tűnő erők történelmi szerepe hatvannyolc után egyre kérdésesebbé válik, eszményeik az új generáció számára már elvesztették hitelüket. Mintha ki-ki magára maradt volna a valójában nagyon is közös gonddal. Mit hoz a holnap?

A jövőtudatnak ez az elbizonytalanodása együtt jár a felvilágosodás óta oly szilárdnak tetsző eszmények – az emberi minőség, az értelem, a szüntelen fejlődés – tartalmának átértékelődésével. Mert önbizalommal teli modern emberideálunkat a gyakorlat elemi erejű érveivel morzsolja szét ez az ugyancsak emberi mű, a történelem. Hiszen az a képességünk, amely az ésszerű, a céltudatos cselekvés biztosítója, úgy tűnik, világszerte képtelen megzabolázni a kevésbé nemesnek látszó tulajdonságokat, képtelen úrrá lenni a társadalmi valóság korántsem ésszerű összefüggéseiben. A személyiség autonóm törekvései, a közösségek, csoportok eltérő érdekeinek kinyilvánítása vagy éppenséggel az érdekek ellenére is működő éthosz – az egyéni vagy társadalmi motivációk egész szövevénye kibújik az ész áldásosnak ígérkező, ám szabadságkorlátozó ellenőrzése alól. Röviden: a szekularizált emberi öntudat ma már a rációt sem hajlandó gondviselőként elfogadni.

Ezért az egynemű, lineáris fejlődést sürgető, célelvű társadalomelméletek – az értelemnek e modern ábrándjai – is naivitásnak látszanak: vajon az úgynevezett haladás valóban csak értékelmezőződést jelent-e? Vajon az új feltétlenül értékesebb-e a réginél? Ezek a fogalmak is átértékelődtek.

Mert lehet-e fenntartás nélkül normatív minősítésként elfogadni az „új”, a „haladás” fogalmát? A „modern” pozitív címkéje, mértékadóan egyneműsítő normája is érvényét veszti az emberiségnek a modernséggel járó új nyomorai közepette.

A modernség eszményeinek erre az elsatnyulására a posztmodern nem szolgál orvossággul. Egyáltalán: távol áll tőle a szolgálat, az elkötelezettség, mindenféle irányzatosság. Hisz pontosan az irányvesztettség szellemi vetülete: a biztos tájékozódási pont hiánya, a teljes távlatnélküliség jellemzi. Az örök haladás vagy az evilági beteljesedés (megváltás) modern mítoszaival szemben, ha úgy tetszik, egyfajta apokaliptikus szemléletet fejez ki. De ezt a jövőtlenséget sem foghatja föl tragikusan, minthogy nem viszonyítja semmihez. Az időfolyamat és a haladás közé ugyanis a posztmodern látásmód nem tesz egyenlőségjelet. Nem tekinti mértékadónak az embert, a rációt sem, és egyáltalán – elutasítja a normatív egyneműsítő törekvéseket. Ezzel együtt jár tágas értékpluralizmusa a jelen és a múlt vonatkozásában, minden irányú toleranciája, beleértve a kultúra rétegei közötti különbségeket. Innen adódik, hogy a hagyomány a posztmodern számára nem végleg lezárult, meghaladásra szüntelenül kihívó múlt, hanem folytonosan jelen levő értékterület, így a különböző korok szellemi javait szívesen ötvözi egyidejű értékalkazatokba. „Eklektikus” jellege a viszonyításnélküliség relativista értékszemléletében gyökerezik, és ugyanez indokolja mindenre kiterjedő játékosságát, hiszen a posztmodern számára nincsen szentség: az egész emberi értékvilág vált kétségessé.

Szilágyi Domokos költői kérdéshorizontjának egyetemességére vall, hogy ezek – az egész emberiség sorsára utaló – kulcsfogalmak egész életművén végigvonuló motívumrendszert alkotnak. Folytonosan az Egészre kérdez rá, az emberi történelem finalitása, és benne a személyes jelenlét szerepe, a létezés értelme foglalkoztatja. Az Egészre vonatkoztatott kérdéseivel viszonyítási pontot keres: az egyes emberen, a személyes léten túli értelmes célt. Ezért költésze-

te a jelent mindvégig eszkatológiai távlatokban, a múlt s jövő közt feszülő pillanatként, egy nagy Egész részeként fejezi ki.

Kezdetben a történelem evilági "beteljesedését", a tökéletes társadalom megvalósulását ígérő jövő a viszonyítási pont, a múlttal élesen szembenálló, egyértelműen pozitív érték: egyfajta abszolútum, aminek a költő hittel és áhítattal rendeli alá az átmenetnek tekintett jelen összes értékeit. Számára ez a jövő nem álom, hanem értelmesen fölépített Rend, melynek kivitelezésében szerepet vállalva elkötelezi magát. Ebben az azonosulásban nem nehéz felismernünk a magyar líra prófétikus vonulatának – Petőfi, Ady, József Attila – alkati folytatását és a rokonságot a hasonlóan elkötelezett kortársakkal, például Nagy Lászlóval. Nem idegen tőle a váteszi típusú költőkre általában jellemző messianizmus: az áldozatvállalás a közösséget „megváltó” eszme szolgálatában. A történelmet „tervező” értelem felsőbbrendűségének tudata, a haladás felvilágosult eszméje ekkoriban még árnyékot vet a hagyományra, a múltra, és az eszmények jegyében elképzelt „új” a költő számára feltétlenül értékesebb a réginél. Mintegy vallásos hitként teszi magáévá a „szép új világ” ésszerű ábrándját, és ez az utópisztikus racionalizmus kezdetben elnyomja alapvetően kételkedő-vívódó természetét. De meggyőződését sohasem problémátlan lelkendezésben, hanem többnyire az „értelmes” hit, a gondolatiság jegyében juttatja kifejezésre. Az „ésszerű varázs”, az „értelmes csoda” eszményével azonosuló aktivizmusa a korszak verspublicisztikájának átlagából kiemelkedő színvonalon fejezi ki a „fényes szelek” éveinek meghatározó szellemiségét és optimizmusát. Biztos céltudat, jövőorientált történelemfelfogás, közösségközpontú emberszemlélet jelöli ki az értékrend szilárd hierarchiáját, mely szerint az egyén – a költő is – eszköz csupán a közös történelmi mű, a jövő megalkotásában. Egyén – közösség – történelmi fejlődés – jövő (mint cél) egymásba felzárkózó értékei pályájának ebben a szakaszában egyfajta harmonikus rend, teljesség illúzióját keltik.

Ez a két első kötet verseire jellemző értékpozíció, melyet egy „legfőbb érték” – a jövőbeli ideális társadalom – hi-

te alapoz meg, kihat a kompozíció sajátosságaira. A versekben ugyanis jobbra egyetlen nézőpont, az alanyi közlés egyneműsége határozza meg a szerkezetet. Az egységes világgéppel bíró, önmagával azonos lírai alany homogén értékalakzatokban juttatja kifejezésre a valósághoz való viszonyát. Ezért a versek esztétikai hatása legtöbbször egynemű, szerkezetük lineáris, a jelentések szintjén rétegzetlen: a képalkotás és a retorizáltság mellett, kevés kivétellel, még nincs nagy szerepe a montázs, a nézőpontváltás – a szerkezet – minőségéből eredő költői hatásoknak. De a költő minden eszköznek birtokában van, amit a modern magyar líra vezető képviselőitől tanulhatott: érezni lehet József Attila megkerülhetetlen hatását a képalkotásban, Kosztolányiét a rímtechnikában, Babitsét és Szabó Lőrincét a versmondattal megterhelésének magas fokában és a szentenciózus megnyilatkozások tömény gondolatiságában. Szabadverseiben is az intellektualitás, a szervezőelvként működő gondolatiság uralkodik, nagy lélegzetű, hajlékony, tónusgazdag mondatkezelése Walt Whitman, Füst Milán örökségére is emlékeztet.

A fiatal Szilágyi Domokos formanyelve tehát a lírai modernség egyfajta szintézise, amely csupán a korabeli intézményes elvárásokhoz viszonyítva tűnhetett merésznek, mert a jelszószerű irányzatosság, az egyszerűség, közérthetőség kaptafáihoz nem igazodott.

Az utópikus szemléletet kikezdő kétely ugyan már a *Szerelmek tánca* egyes verseiben megjelent, de a költői értékpozíció változásáról inkább a *Garabonciás* és *A láz enciklopédiája* tanúskodik. Eszmény és valóság disszonanciája, a személyes létezés antinómiáinak felismerése, a haladás értéktartalmára és a költői hivatásra vonatkozó kérdőjelek megrendítik a harmonikus világgép egységét. A birtokba vett történelmi tapasztalatok s a belőlük levonható tanulságok megingatják a költő addigi evolucionista felfogását, s a jövő is elveszíti a felsőbbrendűség nimbuszát. Az alapvetőnek vélt értékek bizonyossága tehát megrendül. Ez a változás mindenekelelt a pozíció egyneműségének megszűnésével jár: az értékelés ambivalenciája, a nézőpont és a frazeológia

különneműsége, illetve a nézőpontok változtatása kezdi jellemezni a versek szerkezetét.

A szemléletbeli összetettség a költemények nyelvezetében is megmutatkozik: a *Garbonciás*ban az egysíkú befogadói elvárásokat minduntalan kizökkentő ambivalens mondat-szerkezetek és tónusváltások, *A láz enciklopédiájában* főleg a verskompozíció egységeinek stílusbeli különmeműsége, a síkváltásokból eredő többletjelentések jelzik a fordulatot. Történelmi távlatokban kiterjesztett kételyei közepette különböző korok nyelvi rétegei és stílusnemei sodródnak együvé: archaikus és avantgardista, népi és rokokó, tárgyias és szürrealista szövegmintákat illeszt a verskompozíció szövetébe. A szövegszinten mutatkozó heterogenitás mögött most a bizonyosságokat kétségbe vonó, az értékkülönbségeket kiegyenlítő, relativizáló látásmód működik. De a végletes viszonyítás nélküliség (*Don Quijote végrendelete*) vagy a groteszk (*Don Quijote szérenádja*) mellett még ott van az értékvesztettség szomorúsága is: a keretvers elégikus hangneme, a *Maszek ballada* keserű iróniája és egyes betétek (*Őrültek*) tragikumuma a harmónia hiányának fájdalomról is tanúskodik. Ezért e két kötet szemlélet- és stílusbeli összetettsége, polifóniája csupán átmenet a másik véglet – a minden érték hitelét kétségbe vonó teljes relativizálás – a *Búcsú a trópusoktól* mélypontja felé.

Az elvesztett arkhimédészi pont hiánya a költőt az abszurd létélményig, a Semmi határáig taszítja. Értékpozícióját a *Búcsú...* nagy részében a kritikussá vált értelem határozza meg, amely kételyekkel fölverte elutasít minden önáltatást: radikálisan tagadja az abszolútum bármely változatát, ám fenntartásaival kizárja azt is, hogy a szubjektum valamilyen más értékkel, céllal azonosulni tudjon. Kíméletlenül tárja fel a személyes lét és a történelem paradoxonjait, és kétségbe vonja a megoldás minden lehetőségét. Az utópia gyanánt elvetett megváltás-eszme helyét – úgy tűnik – semmi nem töltheti be, de nemcsak az abszolútum, hanem az emberi minőség tartalma is megkérdőjeleződik (*Haláltánc-szvit*). Az egyéni lét értelmét, a költői küldetést is kétségbe vonó drá-

mai számvetés következménye egy apokaliptikus határhelyzet, amelynek mélységeiből azonban egyelőre kiút is mutatkozik: az emberi összetartozás, kölcsönös felelősség erejéből újjászülető, ismeretlen tartalmú, de feszült reménység (*Ez a nyár*). Ám e „kérges remény” nem képes feledtetni, hogy a *Búcsú*-ban az eszménytelenség, a jövő kiüresedése kétségessé teszi az egész emberi történelem értelmét.

Ezt az értelemnélküliséget fejezi ki a különbségeket összeroszó, relativizáló hagyománykezelés is. A *Haláltáncszvit* és más költemények idegen szövegbetétei, jelzett vagy jelöletlen idézetei egymás előjelét érvénytelenítve érzékelteik minden norma, viszonyítási alap felfüggesztését. A költői szubjektum nem kíván mértékadó lenni, az idézetek nem a saját nézőpont megerősítését szolgálják, hanem épp ellenkezőleg: a szövegmontázs darabjainak, nézőpontjainak eklektikus különműsége a református énektöredéktől a dokumentumig, a nyelvemléktől az újsághírig arra való, hogy – a költő ironikus kívülállása közepette – az olvasó maga vessen számot a feloldhatatlan ellentmondások mélységével. Lehet, hogy ennek az idézettechnikának T.S. Eliot költészete a formai mintája, de a felhasználás módja, funkciója jellegzetesen posztmodern, és inkább Esterházy prózájának hasonló intarziáival rokon.

Szilágyi Domokos azonban az ironikus szubjektumnak ezt a relativizáló szemléletét a *Búcsú*-ban sem viszi végig, még kevésbé tud játékosan egyszer s mindenkorra felülemelkedni a jövőtlenség tényén és a normanélküliségen. Ellenkezőleg: a záróversben a beláthatatlan lehetőségek megtartó távlatának közvetítését vállalva szimbolikusan visszaveszi a megtestesült Ige szerepét, melyet előbb kiüresített, megfosztott eredeti, hagyományos tartalmától. Az apokaliptikus határhelyzet feszültségének ezzel az enyhítésével az eszmény iránti rejtett szomjúság hatalmáról árulkodik. *Ez a nyár* című költeményének feloldó végkifejletével visszakapcsolódik a magyar líra messianisztikus vonulatához, szorosabban Dsida Jenő *Nagycsütörtökének* profanizált megváltás motívumához.

A *Búcsú a trópusoktól* fordulat ugyan a költő szemléletében, és még inkább formanyelvének egyéni alakításában, de a benne tapasztalt relativizáló szemlélet a továbbiakban nem válik kizárólagossá. Válsághelyzetében a költő megtartó kiutat keres, a transzcendens távlatok felé fordulva ostromolja a megismerés, az emberi értékvilág határait. A metafizikum iránti érdeklődés a *Fagyöngy* és a *Sajtóértekezlet* néhány nagy verskompozíciójában is megnyilvánul, de Szilágyi Domokos számára ez a lét-tartomány sohasem válik oly otthonossá, mint Weöres Sándor vagy Dsida Jenő költészetében. Az éber ráció korlátokat emel a felszabadult, teljes önátadásnak, amely talán megalapozhatná a lelki harmóniát.

Ámbár a „határokon túli reményt” vagy az „ünnepe” ígéretét – mint ésszerűtlent – szkeptikus-ironikus fenntartásokkal minősíti, a jövő kérdése mégis mindvégig költészetének alapvető problémái közé tartozik. Az esendő, önnön korlátainak meghaladására képtelennek látszó emberiségért érzett felelősséget, az összetartozás értékét a mélypontokon sem tudja megtagadni.

Ámde a megoldás, a végső bizonyosság hiánya, ami jórészt az ésszerűséghez feltétlenül ragaszkodó költő alkatából adódik, fenntartja a relativizáló értékszemléletet is, az összes normák iránti kételyt, mely akadály minden azonosulásnak. A viszonyításnélküliség különösen a *Felezőidő* verseitől kezdve Szilágyi Domokos formanyelvét, stílusát is meghatározza. Ez a poétikai hagyományok sajátosan kevert újrajátszásában nyilvánul meg, melyben – olykor az irónia, máskor a játék jegyében – eltűnik a költői alany önazonossága. Feloldódik egy adott korhoz pontosan nem köthető, időtlen nyelvi szintézisben, melyre a stilizált archaizálás éppúgy jellemző, mint a mai argó, a „fentebb stíl” csakúgy, mint az aszfaltnyelv vaskossága. Ebben a sajátos nyelvi ötvözetben az ellentétes előjelű értékek különbsége természetesen megszűnik; hiszen a benne érvényesülő világlátás lényege pontosan a normánélküliség. Jóllehet az ironikus szubjektum pozíciója már a *Búcsú a trópusoktól* óta jellemezte a költő értékszemléletét, ebben a különbségeken fe-

lül emelkedő, játékos kívülállásban valósul meg csak igazán a relativizálás teljesen tragikummentes, posztmodern változata.

Csakhogy e végső kérdéseket is eljelentéktelenítő alapállással szemben minduntalan felébred a bizonyosságok iránti nosztalgia, így a posztmodern látószög mellett végig megmarad az eszményvesztettségével küszködő modern értéktudat. E kettősség feszültségéből ered Szilágyi Domokos értékpozíciójának alapvetően diszharmonikus jellege. A modern kor értékrendjének összeomlásán túl, de a posztmodern egyértelmű viszonyításnélküliségén innen, mintegy a kettő küszöbén közvetíti az egyetemes célnak, emberi távlatoknak azt a hiányát, amit az előbbi *már nem*, az utóbbi *még nem* tud betölteni. Életművét a benne egyszerre kifejeződő kétféle szemlélet áthidalhatatlan különbsége, a válság heveny tragikuma teszi egyedi értékalakzattá. Mert ugyanazon értékekhez egyszerre viszonyul az értékvesztettség modern és posztmodern attitűdjével: a tragikum és az ironia jegyében. Megmaradva a modernizmus jövőorientált érték szemléletének vonzásában, az a nagyvonalú relativizmus is megkísérli, ami a posztmodern sajátja, de a távlatnélküliséget, ami az utóbbira jellemző, érzelmileg képtelen magáévá tenni.

Szilágyi Domokos életművében a biztos jövőtudat utáni távlatvesztettség heveny válsághangulata sűrítetten jeleníti meg azt az érték váltást, amelynek drámája sokkal képlekenyebben, megfoghatatlanabbul zajlott le a 20. század utolsó harmadában. Az elvesztett cél helyett nem állít semmit, mert azonosulásra, hitre már képtelen. De végső soron minden önáltatástól óvakodó, kritikus alkata révén tudja oly magas feszültséggel és hitelesen kifejezni a kor, a mi korunk ellentmondásosságát. Lírája, éppen azért, mert a sajtó hiányokat kendőzetlenül hagyja, ébren tartja a tartalmas jövő, az elvesztett normák, a bizonyosságok iránti nosztalgiát.